

RECENSIES

lem V als een soeverein recht zelfstandig naast zijn functies in dienst van de Staten en van de Staten-Generaal werd uitgeoefend. Ook het recht van gratie werd de stadhouder verleend door en uitgeoefend in naam van de Staten. Uit hoofde van hun soevereiniteit hebben de Staten-Generaal en ook de Staten van Holland en die van Zeeland zelfs herhaaldelijk ten tijde van stadhouder Willem V zelf ook gratie verleend.

In het eerste hoofdstuk vermeldt de schrijver dat hij het verantwoord vond om het schrijven van dit boek ter hand te nemen ondanks het feit dat A. J. van de Ven over hetzelfde onderwerp reeds een artikel geschreven had, omdat dit onderwerp⁵ bij lange na niet volledig uit de doeken was gedaan. Helaas moeten wij hetzelfde vaststellen na de dissertatie van Van Weel gelezen te hebben.

L. de Gou

P. A. C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Schiedam: Interbook International B.V., 1977, xii en 320 blz., f85,-).

Geen menselijke samenleving kan het stellen zonder structuren en organisaties, wil zij haar doelstellingen en idealen verwezenlijken. Gaan deze structuren en organisaties echter een eigen leven leiden en vinden zij hun doel in zichzelf, dan lopen zij gevaar te verstarren; dan dreigen zij de mensen, ten bate van wie zij waren ingesteld, te vergeten; dan komen zij de door hen nagestreefde doeleinden en idealen juist in de weg te staan. Dit lijkt mij de kern te zijn van het betoog van Douwes in zijn proefschrift *Armenkerk*.

Op bladzijde 148 verwoordt hij deze gedachte als volgt:

Men kan niet aan de indruk ontkomen, dat de diakenen in het algemeen het administreren belangrijker vonden dan het uitdelen... Voor de diakenen waren de armen 'posten', d.w.z. hun belangrijkste kenmerken waren: de hoeveelheid geld die aan het onderhoud van de armen ten koste gelegd moest worden.

Het woord van de diaken Messchert: 'Niet de verdruchte broeder, maar de verdruchte waarheid moet ons het naast aan het hart liggen' werd, aldus Douwes op bladzijde 231,

bepalend voor de kerk van de negentiende eeuw, die om de waarheid een harde strijd leverde, culminerend in de scheuring van 1886, en voor het dienstbetoon aan de broeder nauwelijks belangstelling had. Binnen dat dienstbetoon werd echter niet alleen de broeder, maar ook de evangelische waarheid veronachtzaamd'.

Het is de strijd tussen degenen die de waarheid, het ideaal, het *depositumfldei* zó fel verdedigen dat zij de 'tekenen des tijds' uit het oog verliezen en hun tegenstanders die zó vervuld zijn van existentiële noden, dat zij geneigd zijn traditionele waarden te onderschatten.

Douwes werd met de neus op deze problematiek gedrukt toen hij rond 1957, als vicaris van de hervormde wijkgemeente Crooswijk te Rotterdam, mensen op huisbezoek ontmoette, bij wie de gebruikelijke activiteiten van de kerk weinig indrukken hadden achtergelaten, maar die wel hoopten te kunnen delen in de materiële zaken, die de kerk aanbood. Hij besloot toen de diaconale vragen die op hem afkwamen in hun historisch verband te onderzoeken. Mij dunkt dat Douwes' studie twee grote verdiensten heeft:

1) Hij heeft, hoewel duidelijk geëngageerd met het lot van de armen (ook al omdat hij als wijkvicaris geconfronteerd werd met de droevige gevolgen van een falend beleid van de diaconie in de door hem onderzochte periode), zich verre weten te houden van geëmotioneerde eenzijdigheid. Hij heeft de onderkoeldheid van de wetenschappelijke historicus, die

5. 'De incorporatie van Culemborg in Gelderland', *Gelre*, XXXIX (1936) 177-210.

feiten opspoor en oorzakelijke verbanden tracht te leggen, gecombineerd met oprechte belangstelling voor de mens van vlees en bloed, of deze nu welgesteld was of behoeftig.

2) Hij heeft weten te werken volgens het adagium: 'In der Beschränkung zeigt sich der Meister'. Hij beschrijft immers de overgang van een maatschappelijke orde, die fundamenteel door bezitsverhoudingen werd bepaald en waarin alleen telden wie geld bezaten en met geld omgingen, terwijl de arme werd behandeld alsof hij door het aanvaarden van onderstand een geldelijke schuld tegenover de gemeenschap op zich nam, naar een maatschappij die de economische en maatschappelijke oorzaken van de armoede beter begon te onderkennen en daarom naar een andere maatschappelijke orde begon te streven met onder andere een begin van sociale wetgeving, met steunverlening aan werklozen en met professionalisering van het maatschappelijk hulpbetoon. Daarbij komen zoveel onderwerpen aan de orde die ieder op zichzelf al stof geleverd zouden hebben voor een lijvige dissertatie, dat er inderdaad zelfbeperking nodig is, wil men nog tot een leesbaar en overzichtelijk geschrift komen. In de tijd heeft schrijver zich beperkt tot de periode 1806-1940; in de plaats tot Rotterdam en daarbinnen tot het werk van de diaconie van de hervormde gemeente, zodat andere vormen van armenzorg binnen en buiten die kerk, niet worden behandeld.

Over de groei van Rotterdam in de negentiende eeuw van flinke provinciestad tot wereldhaven en de daarmee samenhangende situatie in de hervormde gemeente, zowel organisatorisch als geestelijk, handelen, beknopt en helder, de eerste twee hoofdstukken. In het derde hoofdstuk, 'Arm Rotterdam', wordt een beeld geschetst van de omvang van de groep der behoeftigen en van hun levenswijze kort voor het midden van de negentiende eeuw. Hierin tekent schrijver ook de figuur van de 'Huij', waarin de volksklasse toen gepersonifieerd werd. Vervolgens maakt hij duidelijk dat de armenzorg in Nederland zeer lang een zaak van lokale gemeenschappen is gebleven met een dominerende positie van kerkelijke instellingen: armenzorg was gezindtezorg en is dit, ook na de armenwet van 1854 en die van 1912, bij voorrang gebleven.

Pas in 1806 werd in Rotterdam een Stads Armbestuur opgericht. De bedoelden van de hervormde diaconie in Rotterdam, waartoe Douwes' studie zich nu verder beperkt, waren te verdelen in

- a) vaste bedoelden (bejaarden, weduwen en gebrekkigen);
- b) winterposten (seizoenwerklozen en mensen die de hogere kosten van het winterseizoen niet uit eigen middelen konden betalen);
- c) schoolposten (gezinnen waarvan de kinderen op een der diaconiescholen geplaatst waren);
- d) volledig verzorgden (personen die tegen vaste vergoeding bij derden waren uitbesteed en later in gestichten werden verpleegd).

Zij moesten lid van de Nederlandse Hervormde kerk zijn, in Rotterdam geboren (althans tot 1853; daarna gold deze bepaling niet meer) en van goed zedelijk gedrag.

Bedeling geschiedde voornamelijk in brood, geld, brandstof en beddegoed. Veel aandacht besteedt Douwes aan de Rotterdamse diakenen: de beroepsgroepen waaruit ze afkomstig waren; hun leeftijd en ambtsduur; hun rechten en verplichtingen. Zij waren mensen die tevreden waren met de bestaande maatschappelijke orde en hiermee geeft Douwes antwoord op de vraag, waarom deze diakenen de armen anders hebben benaderd dan wij, die in een andere maatschappelijke orde leven, gedaan zouden hebben. Het siert Douwes als historicus, dat hij de negentiende- en vroeg-twintigste eeuwse diakenen, niet verwijt dat zij gedacht hebben als mensen van hun tijd en dat hij ze niet veroordeelt volgens normen die de hunne nog niet konden zijn geweest.

Na een beschouwing over de gezelligheidsfunctie van de diaconie en de onderlinge band tussen de diakenen volgen de 'portretten' van enkele diakenen, die, evenals de 'portretten' van een aantal bedeelden, het proefschrift behoeden voor saaiheid. Uiteraard bieden de geschreven bronnen van de diaconie een oseaan van gegevens, wijder en voller dan het beekje dat de armen zelf hebben doen vloeien in de vorm van schaarse brieven en van mondelinge mededelingen. Toch is Douwes niet verdrongen in die zee van diaconale geschriften als kasboeken en roosters van werkzaamheden. Wel wordt ons uit alle gegevens duidelijk, dat de zorg voor de diaconiekas als een rode draad door het gehele beleid van de diakenen liep. Van elk plan werden zorgvuldig eerst de kosten berekend en dat terwijl het kapitaal van de diaconie, vooral door erfstellingen en legaten, steeds groter werd. Dit kapitaal behoorde echter 'niet uitsluitend aan ons, ook aan het nageslacht' en werd daarom zuinig beheerd. De voorschriften van de landelijke kerk waren trouwens ook meer op het behoud dan op het gebruik van diaconiekapitalen gericht. Ook wordt ons de moeizame procedure duidelijk gemaakt, waaraan een arme onderworpen was, wilde hij bedeling kunnen ontvangen. Hoofdstukken die gemakkelijk zouden kunnen worden uitgewerkt tot op zichzelf staande monografieën, zijn die over de geneeskundige verzorging; over de diaconiescholen en over het leven in de gestichten: het Klein Diaconie Bestedeling Huis, in 1836 opgegaan in het Lidmatenhuis.

In het voorlaatste hoofdstuk wordt uiteengezet, dat de diakenen de armen niet alleen met uiterlijke giften dienden te helpen, maar ook met geestelijke verzorging. De diakenen wilden zo de eigen kerkelijke gemeente in stand houden, angstig voor het opdringen van de Rooms-Katholieke kerk en beducht voor gemengde huwelijken. Middelen tot deze zedelijke vorming en beschaving en tot de behartiging van de geestelijke belangen van de bedeelden waren: de armenkerk (met, tot 1918, controle of de bedeelden de diensten wel bezochten), de diaconie-catechisaties (eveneens met controle en met als beloning de mogelijkheid een uitzet te verwerven uit het bestemmingsfonds-Doens), de verspreiding van (stichtelijke) lectuur en de geestelijke verzorging in de tehuizen. Het effect van al deze pastorale bemoeienissen is niet groot geweest. Reeds in 1803 klaagden diakenen over 'het zo diep ingeworteld zedebederf, in 1842 over 'onkunde en onverschilligheid', in 1850 over gebrek aan godsdienstzin en in 1910 komt het gros der bedeelden hun 'heel niet kerksch' voor.

De geestelijke vorming was niet aangepast aan het intellectuele peil van het publiek waarvoor zij bedoeld was. Het beleid van dwangmaatregelen om de armen tot kerk- en catechisatiebezoek te brengen en de koppeling van dit bezoek aan het verstrekken van uitzetten, werkte averechts, maar bovenal het feit dat de armen geen enkele mogelijkheid hadden om op hun eigen wijze uiting te geven aan hun religieus gevoelsleven en de omstandigheid dat hun religieus besef een ander was dan dat van de officiële kerk, hadden tot gevolg dat de armen

zich uiterlijk wel braaf conformeren aan wat van hen verwacht wordt, als zij voor bedeling in aanmerking willen komen, maar innerlijk alles, wat hun over God en zijn geboden verteld wordt, aan zich voorbij laten gaan.

Mij dunkt dat Douwes in deze passage op bladzijde 219 het antwoord heeft geformuleerd op de diaconale vragen die op hem afkwamen.

Het diaconale werk kwam na het midden van de negentiende eeuw tot verval door het ontbreken van nieuwe initiatieven en door het overheersend worden van de routine en door het verdwijnen van activiteiten die zichzelf hadden overleefd, zonder dat daar nieuwe tegenover stonden. Diakenen kregen geen weerwerk dat hen had kunnen dwingen of uitdagen om zich rekenschap te geven van de situatie waarin zij hun werk deden, van de moge-

lijkheden waarover zij beschikten en van het doel dat zij voor ogen hadden. Immers, de bedeeden dienden dankbaar en onderdanig te zijn. Onmondigheid en afhankelijkheid waren voorwaarden voor bedéling door de diaconie. Wie maar even voor zichzelf kon zorgen, liet men over aan zichzelf, aan de inwendige zending en aan de opkomende arbeidersbeweging. Diakenen luisterden niet naar de klachten van de bedeeden; zij hadden voor de bedeeden als groep geen andere belangstelling dan die van de kosten en aangezien de kerk meende dat de oorzaken van de armoede van geestelijke aard waren en dat alleen de prediking van het Evangelie en de bekering van de zondaars de kwaal van het pauperisme werkelijk konden verhelpen, kwam de armoede als maatschappelijk verschijnsel niet binnen haar gezichtsveld.

Natuurlijk kon Douwes de armenzorg van andere kerkgenootschappen en instanties niet ook nog in zijn studie betrekken. Zijn lijst van archivalia en zijn literatuurlijst, die nu al veertien bladzijden beslaan, zouden erdoor vertienvoudigd zijn. Toch meen ik voorzichtig te kunnen beweren, dat zijn eindoordeel er niet veel anders door geworden zou zijn. Veel van wat hij beschrijft geldt, *mutatis mutandis*, in grote lijnen bijvoorbeeld ook voor Rooms-Katholieke armbesturen, Sint-Vincentiusconferenties en dergelijke instellingen.

Douwes betreurt, terecht, de gemiste kansen. Zijn voortreffelijk proefschrift levert het zoveelste historische bewijs van het feit, dat wij mensen in de tijd waarin wij leven, bijna niet anders kunnen dan blind zijn voor onze eigen fouten. Achteraf verbaast het nageslacht zich over veel kortzichtigheid, meestal zonder te beseffen dat het zich aan diezelfde kwaal bezondigt. Vernieuwers en maatschappijhervormers wekken dikwijls door hun agressieve en ongenueanceerde kritiek zoveel verzet bij de aanhangers van de gevestigde orde, dat dezen uit afkeer van alles wat naar revolutie of emancipatie zweemt, hun oren sluiten, ook voor gerechtvaardigde kritiek. Het zij nogmaals gezegd: Douwes emotionele betrokkenheid bij zijn onderwerp en zijn spijt om de gemiste kansen, zijn niet uitgelopen op bittere kritiek en op klakkeloze veroordeling van wat negentiende-eeuwers, als kinderen van hun tijd, naar eer en geweten als juist beschouwden. Zijn objectiviteit en zijn weloverwogen oordeel hebben hem behoed voor polarisatie.

C. W. van Voorst van Beest

J. W. M. Peijnenburg, *Judocus Smits en zijn Tijd* (Dissertatie Nijmegen; Amsterdam: De Tijd b.v., 1976; Publikaties van het Katholiek Documentatiecentrum, V, 2 delen: deel I: tekst; deel II: chronologische inventaris van brieven en artikelen van Judocus Smits).

Judocus Smits (1813-1872) wilde niet, dat er door historici veel aandacht aan hem zou worden geschonken. Daarom verbrandde hij al zijn papieren. Nu is het toch gebeurd. Meer dan tien jaar heeft de archivaris van het bisdom Den Bosch gewerkt aan zijn proefschrift over Smits.

Judocus Smits was een Brabants priester met een grote drang 'de katholieke zaak' te dienen door middel van de pers. Van 1842 tot 1845 is Smits hoofdredacteur geweest van *De Noord-Brabander* in Den Bosch, een krant met een dan al roemrucht verleden. In de jaren dertig had het blad onder drievoudige overheidsensuur gestaan, bang als de regering was nog meer Brabant aan de muiltzieke Belgen te moeten verliezen. Vervolgens verspeelde dit blad het vertrouwen van zijn zuidelijk lezerspubliek onder de hoofdredactionele leiding van Jan Wap, die trouw de betaalde directieven van Den Haag volgde. Om de krant uit het slop te halen, werd in 1842 de Eindhovense priesterzoon uit de nette brouwersfamilie Smits geroepen tot hoofdredacteur. Hoewel Judocus hiermee in zijn element was, werd het een